

G. Van Synghel, 'De opkomst van de volkstaal in de West-Brabantse documentaire bronnen, 1270-1315', in: M. Damen en L. Sicking red., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650* (Hilversum 2010) 85-98.

De opkomst van de volkstaal in de West-Brabantse documentaire bronnen, 1270-1315

Vanaf de twaalfde eeuw vindt in de geschreven documenten in geheel West-Europa - met uitzondering van Engeland - de omschakeling plaats van het Latijn naar de volkstaal.¹ In de Nederlanden is dit proces vooral bestudeerd door diplomatici. Met name in het graafschap Holland en Zeeland is de evolutie in samenhang met de verschriftelijking diepgaand onderzocht door Kruisheer, Dijkhof en Burgers.² Croenen heeft een mooie analyse gemaakt van het gebruik van de volkstalen in het dertiende-eeuwse Brabant.³ Hij signaleert daarin het gebrek aan kritische edities van middeleeuwse oorkonden en benadrukt de noodzaak van gedetailleerd paleografisch onderzoek van de Brabantse schrijfcentra om tot een vollediger en juister beeld te komen.⁴

Tot nog toe zijn aan de invoering van de volkstaal in West-Brabant, de regio met de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom, slechts twee beschouwingen gewijd. Gysseling stelt in 1971 dat de heren van Breda en de Berthouts van Mechelen in de dertiende eeuw een zeer belangrijke rol hebben gespeeld in de verspreiding van het Middelnederlands als oorkondentaal, maar geeft geen nadere onderbouwing van deze visie.⁵ Zijn opvatting is in twijfel getrokken door Croenen, die het taalgebruik in de oorkonden van Arnoud en Isabella, heer en vrouwe van Breda van 1268 tot 1287, vooral cijfermatig analyseert.⁶ Volgens Croenen relateert de reeks van 71 Latijnse, zeven Nederlandse en twee Franse oorkonden van Arnoud van Leuven en Isabella van Breda, de heer en vrouwe van Breda, de zienswijze van Gysseling en kan bij gebrek aan paleografische studies moeilijk het relatieve belang van de drie talen (Latijn, Frans en Middelnederlands) in de verschillende schrijfcentra bepaald worden.⁷ De publicatie van de eerste twee delen van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* maken een dergelijk onderzoek mogelijk.⁸ In deze bijdrage concentreer ik mij op de oorkonden van West-Brabant en tracht door middel van paleografisch-diplomatisch onderzoek licht te werpen op de rol van de verschillende actoren in het beoorkondingsproces en het taalgebruik.

In het hertogdom Brabant is de oudste volkstalige oorkonde uit 1237 in het Oudfrans. De oudst bekende *Middelnederlandse* Brabantse oorkonden zijn afkomstig

¹ De Hemptinne, 'De doorbraak', 7-21. Prevenier, 'Urban Chanceries', 8-9. Merkel, *Das Aufkommen*, 8-68. Hoffman, 'Deutsch und Latein', 117-147. Prevenier, 'La production' in: *La diplomatie urbaine*, 568-569. Mersiowsky, 'Städtisches Urkundenwesen' in: *La diplomatie urbaine*, 340. Bremmer, *Het culturele schrijflandschap*, 8-15. Idem, 'Hir is eskrivin', met name 71-75 voor de introductie van het Fries in de oorkonden. Prevenier en de Hemptinne, 'La Flandre'. Voor de uitzonderingspositie van Engeland, waar de volkstaal nooit volledig verdrongen is door het Latijn, zie Clanchy, *From Memory*, 196-223 en Demyttenaere, 'De auteur', 62.

² *Oorkondenboek Holland en Zeeland*. Dijkhof, 'Goatskin'. Dijkhof, 'The growing Literacy'. Dijkhof, *Oorkondewezen*. Burgers, 'De invoering'. Burgers, Dijkhof, Kruisheer, 'De doordringing'.

³ Croenen, 'Latijn', 9-34. Croenen, 'Latin', 107-125.

⁴ Croenen, 'Latijn', 26.

⁵ Gysseling, 'De invoering', 33.

⁶ Croenen, 'Latijn', 19-20.

⁷ Croenen, 'Latijn', 20.

⁸ *ONB I en II*. Prof. dr. W.P. Blockmans was van 1993 tot 1998 lid van de Commissie van Toezicht en Advies voor de editie van het tweede deel van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*.

van de schepenbanken van Lubbeek uit 1267 en Erps uit 1266/67.⁹ De allereerste *West-Brabantse* oorkonde in het Middelnederlands is kort daarna uitgevaardigd in 1269 door Arnoud en Isabella, heer en vrouwe van Breda.¹⁰ In 1292 duikt de eerste Middelnederlandse oorkonde op, uitgevaardigd door een schepenbank in westelijk Noord-Brabant, namelijk door de schepenen van het moergebied van Gerard van de Spijker te Roosendaal.¹¹

Om inzicht te krijgen in het doordringingsproces van de volkstaal in de West-Brabantse regio analyseer ik eerst het taalgebruik in de Latijnse en volkstalige oorkonden van de opeenvolgende heren van Breda en Bergen op Zoom,¹² en daarna in de oorkonden van de West-Brabantse schepenbanken. Hierbij integreer ik de resultaten van het diplomatisch onderzoek, dat een lokalisatie van dictaat en schrift van de oorkonden mogelijk maakt.

1. *Oorkonden uitgevaardigd door Arnoud van Leuven en Isabella, heer en vrouwe van Breda, 1269-1287*¹³

De allereerste volkstalige oorkonde, uitgevaardigd door Arnoud en Isabella in 1269, is waarschijnlijk te Breda geschreven,¹⁴ maar vormt niet het startsein voor beoorkoning in de volkstaal. Het gaat hier om een geïsoleerd geval, want alle eenentwintig daaropvolgende oorkonden uit de periode augustus 1269 tot en met 13 mei 1276, zijn in het Latijn.¹⁵ De enige uitzondering hierop vormt een Franstalige oorkonde van Arnoud van Leuven, heer van Breda, uit 1275.¹⁶ Het gebruik van het Frans in deze oorkonde van Arnoud is echter perfect verklaarbaar, aangezien het hier gaat om een pendant van een Franstalige hertogelijke oorkonde.¹⁷

Na deze reeks Latijnse oorkonden van Arnoud en Isabella duikt pas op 13 mei 1276 de tweede Nederlandstalige oorkonde op, die zij uitvaardigen met de weduwe van

⁹ Croenen, 'Latijn', 15 en 23.

¹⁰ *ONB* II, nr. 1090.

¹¹ *ONB* II, nr. 1302.

¹² Arnoud van Leuven en Isabella zijn heer en vrouwe van Breda van 1269 tot 1287; in 1287 volgt de deling van het land van Breda met Raas I als heer van Breda, die oorkondt tussen 1289 en 1291, en Gerard van Wezemaal als heer van Bergen op Zoom, die oorkondt tussen 1290 en 1302. In Breda wordt Raas I opgevolgd door Raas II, die oorkondt van 1291 tot 1303, daarna door Raas III, die oorkondt tussen 1307 en 1313. In Bergen op Zoom wordt Gerard van Wezemaal opgevolgd door Arnoud van Wezemaal, die oorkondt tussen 1308 en 1312.

¹³ Arnoud, heer van Gaasbeek, was familie van de Brabantse hertog en trouwde met Elisabeth, zus van de overleden Hendrik V, heer van Breda, en enige erfgename van de heerlijkheid Breda. Door zijn huwelijk werd Arnoud de nieuwe heer van Breda.

¹⁴ Burgers, *Paleografie*, 428, noot 902.

¹⁵ *ONB* II, nrs. 1092, 1094, 1095, 1097, 1103, 1104, 1105, 1107, 1109, 1110, 1111, 1114, 1115, 1116, 1118, 1122, 1123, 1125, 1126, 1128 en 1129. Buiten beschouwing blijft uiteraard het veertiende-eeuws falsum van 1271 (*ONB* II, nr. 1106), alsmede de Franstalige oorkonde d.d. 5 februari 1270, waarin Arnoud van Leuven, heer van Breda, slechts één van de negen oorkonders is (*ONB* II, nr. 1185). Een bijzonder geval vormt de Latijnse Antiqua Kora uit 1272, verleend door Arnoud en Isabella aan de inwoners van Steenberghe (*ONB* II, nr. 1111). Nader onderzoek naar de overleveringsgeschiedenis van deze keur, waarvan de tekst alleen tot ons gekomen is via Latijnse afschriften en vertalingen daarvan, kan een volkstalige oertekst aan het licht brengen, naar analogie van de stadsrechttekeningen in Holland en Zeeland, zie Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtsoorkonden', 275-304. Idem, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren*.

¹⁶ *ONB* II, nr. 1122.

¹⁷ De hertog beoorkondt een overeenkomst die Arnoud als heer van Breda met de weduwe van Gillis van Attenhoven en haar zoon gesloten heeft in het Frans, zie *ONB* II, nr. 1121. De op dezelfde dag uitgevaardigde Franstalige oorkonde door Arnoud van Leuven verwijst hier naar.

Hendrik V, heer van Breda.¹⁸ Qua thematiek valt dit stuk buiten het normale patroon van de vele protectie-, schenkings-, belenings en bekrachtigingsoorkonden, zodat mogelijk hierin de oorzaak ligt voor een afwijkend taalgebruik. Ook in deze fase is het gebruik van het Middelnederlands in een oorkonde van Arnoud en Isabella een uitzondering, want na dit volkstalige intermezzo vaardigen zij maar liefst drieëntwintig Latijnse oorkonden uit, in de periode juni 1276 tot en met 2 juli 1277.¹⁹ Kort daarna oorkonden zij ten gunste van de eerder genoemde weduwe opnieuw in het Middelnederlands.²⁰ Deze volkstalige oorkonde vormt weer een uitzondering, want de acht daarop uitgevaardigde, overgeleverde oorkonden, zijn alle in het Latijn.²¹ Daarna vaardigen zij, met een tussenpauze van enkele maanden, in september 1278 en mei 1279 twee Middelnederlandse oorkonden uit.²²

Maar ook nu zet het gebruik van het Middelnederlands niet compleet door. In september 1279 vaardigen Arnoud en Isabella weer vier Latijnse oorkonden uit,²³ gevolgd door een Middelnederlandse in december 1279,²⁴ maar daarna weer gevolgd door een reeks van twaalf Latijnse oorkonden.²⁵ Hun laatste oorkonden van 1280 tot 1282 zijn allemaal in het Latijn.²⁶ Enkel in 1284 is er nog een Middelnederlandse oorkonde, uitgevaardigd door de hertog van Brabant en Arnoud van Leuven.²⁷

In de periode 1269 tot 1287 vindt de volkstaal dus maar zeer aarzelend zijn weg in de oorkonden van Arnoud en Isabella. Na een vroege start in 1269 valt de productie van volkstalige oorkonden helemaal stil. Van de tachtig overgeleverde oorkonden zijn er eenenzeventig in het Latijn (waaronder drie gezamenlijke uitvaardigingen), zeven in het Middelnederlands (waaronder een gezamenlijk) en twee in het Frans (waaronder een gezamenlijk). Ook bij een significante toename van het aantal oorkonden in 1277 neemt het aantal stukken in de volkstaal niet toe. Wel is een concentratie rond de jaren 1276/79 zichtbaar. Opvallend is dat alle oorkonden, uitgevaardigd ten behoeve van geestelijke instellingen, opgesteld zijn in het Latijn. Het gebruik van de volkstaal blijft gereserveerd voor oorkonden ten behoeve van particulieren.²⁸

¹⁸ *ONB II*, nr. 1130.

¹⁹ *ONB II*, nrs. 1132, 1135, 1136, 1137, 1140, 1142, 1143, 1144, 1146, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160 en 1161. Onder deze stukken is de oorkonde, uitgevaardigd door de heer van Breda samen met de gerechtigden in de geleidetol op de Westerschelde van Rilland, Valkenisse en de Agger (*ONB II*, nr. 1135).

²⁰ *ONB II*, nr. 1163, d.d. 4 juli 1277.

²¹ *ONB II*, nrs. 1171, 1172, 1175, 1176, 1177, 1178, 1179 en 1181. Het betreft de periode van 15 augustus 1277 tot en met 4 mei 1278.

²² *ONB II*, nrs. 1184 en 1186.

²³ *ONB II*, nrs. 1188, 1189, 1190 en 1191. Op 27 maart 1279 en 18 oktober 1279 hebben Jan, heer van Oudenaarde en Rozoy, Hendrik van Leuven, heer van Herstal, en Arnoud van Leuven, heer van Breda, gezamenlijk een oorkonde uitgevaardigd in het Latijn, waar de abdij van Grimbergen bij betrokken is. Deze supplementoorkonden zijn gesignaleerd door Croenen, 'Latijn', 20 (noot 26); met dank aan dr. G. Croenen voor het bereidwillig ter beschikking stellen van de tekst en de overleveringsgeschiedenis.

²⁴ *ONB II*, nr. 1195.

²⁵ *ONB II*, nrs. 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1201, 1202, 1203, 1209, 1211, 1212 en 1218. Het betreft de periode februari 1280 tot en met de laatste oorkonde van Arnoud uit november 1282. Isabella overleed tussen 11 februari 1281 en 31 maart 1281, zie *ONB II*, nr. 1205. Op 15 juni 1281 vaardigt Hendrik van Leuven, heer van Herstal, met zijn broer Arnoud, heer van Breda, een Latijnse oorkonde uit; deze supplementoorkonde is gesignaleerd door Croenen, 'Latijn', 20 (noot 26); met dank aan dr. G. Croenen voor het bereidwillig ter beschikking stellen van de tekst en de overleveringsgeschiedenis.

²⁶ Van december 1282 tot het overlijden van Arnoud in 1287 zijn er geen oorkonden, uitgevaardigd door de heer van Breda, overgeleverd.

²⁷ *ONB II*, nr. 1224.

²⁸ De eerste West-Brabantse oorkonde in het Middelnederlands, uitgevaardigd door een particulier, dateert uit 1282 (*ONB II*, nr. 1214). Zie ook de bijbehorende optekening in de volkstaal, *ONB II*, nr. 1215. De vraag is echter in hoeverre we hier van een West-Brabantse oorkonder mogen spreken, want de

Relevant is de vraag naar de lokalisatie van schrift en dictaat van deze ‘heerlijke’ oorkonden, omdat daarmee de initiator van het gebruik van de volkstaal kan achterhaald worden. Brekelmans deed een eerste verkennend onderzoek naar het bestaan van een kanselarij van Arnoud en Isabella en traceerde daarbij in hun 44 originele oorkonden slechts één ‘heerlijke’ schrijfhand.²⁹ Omdat deze scribent vier oorkonden van dezelfde oorkonder voor vier verschillende, van elkaar onafhankelijke destinatarissen schreef, kan hij gelokaliseerd worden in het milieu van de heer en vrouwe van Breda. Een gemeenschappelijk dictaat kon echter niet worden vastgesteld.

Bij de bewerking van de oorkonden in het *ONB* zijn er in hun oorkonden naast deze ene scriptor nog vier andere scriptores gelokaliseerd.

De eerste schreef in 1274 een ‘heerlijke’ Latijnse oorkonde, bestemd voor de abdij van Middelburg.³⁰ Deze scriptor, die ook de tekst opstelde, is echter niet te lokaliseren in de omgeving van de heren van Breda, maar in de abdij van Middelburg.³¹

Een tweede scriptor vervaardigde veertien Latijnse oorkonden in de periode juni 1276 tot juli 1287, waaronder zes oorkonden van de heren van Breda.³² Ook hij is niet afkomstig uit het milieu van de heer van Breda, maar werd in het *ONB* gelokaliseerd in het kapittel van de O.L.V.-kerk te Antwerpen.³³

Een derde redacteur en schrijver van een ‘heerlijke’ Latijnse oorkonde is Hendrik Allardszoon van Middelburg, die gelokaliseerd is in de Hollandse grafelijke kanselarij.³⁴

De laatste schrijfhand is aangetroffen in twee Latijnse oorkonden van Arnoud en Isabella, bestemd voor het klooster Sint-Catharinadal bij Wouw.³⁵ Of de scriptor van deze oorkonden in de omgeving van de heer en vrouwe van Breda, in het klooster danwel elders moet worden gesitueerd, is in het *ONB* niet vastgesteld.

Hoewel er dus vier scriptores kunnen toegevoegd worden aan de ene, door Brekelmans getraceerde ‘heerlijke’ schrijver, is geen van deze vier personen gelokaliseerd in het milieu van Arnoud en Isabella. Wat het dictaat betreft suggereert Brekelmans dat de heren van Breda mogelijk een eigen secretaris hadden. In dit verband wijst hij op het voorkomen van drie capellani in de periode 1275-1278, wat uiteraard een te wankel basis is voor een dergelijke veronderstelling.³⁶ Uiteindelijk karakteriseert hij op basis van de ene ‘heerlijke’ scriptor en de vermelding van de drie capellani de ‘kanselarij’ van Arnoud en Isabella als een beperkte administratieve organisatie en hij veronderstelt dat hun oorkonden merendeels destinatarisoorkonden, opgesteld door de ontvanger, zijn.³⁷ De vraag is dan ook in hoeverre de heer en vrouwe van Breda, bij ontstentenis van eigen administratieve krachten en vervaardiging van hun oorkonden door de ontvangende partij, het taalgebruik zullen beïnvloed hebben en bijgevolg (mede)verantwoordelijk zijn voor het gebruik c.q. de invoering van de

betreffende persoon is Willem Bollaard, die vermoedelijk van Vlaamse afkomst is. De eerstvolgende Middelnederlandse particuliere oorkonde is opnieuw van hem, namelijk in 1298 (*ONB* II, nr. 1392). Bij deze oorkonde is ook de prior van de Vlaamse abdij Ten Duinen betrokken. Leenders, *Turnhoutervoorde*, 448, suggereert een mogelijk Vlaamse herkomst van Willem Bollaard.

²⁹ Brekelmans, ‘Aantekeningen’, 173. Voor de editie zie *ONB* II, nrs. 1110, 1143, 1152 en 1198.

³⁰ *ONB* II, nr. 1116.

³¹ *OHZ* III, nr. 1659. Burgers, *Paleografie*, 211-212. Dijkhof, *Oorkondewezen*, 80.

³² *ONB* II, nrs. 1132 (heer van Breda), 1137 (heer en vrouwe van Breda), 1138, 1139, 1142 (heer en vrouwe van Breda), 1157 (heer en vrouwe van Breda), 1158 (heer en vrouwe van Breda), 1161 (heer en vrouwe van Breda), 1162, 1204, 1208, 1223, 1250 en 1251.

³³ *ONB* II, nr. 1132.

³⁴ *ONB* II, nr. 1172. *OHZ* III, nr. 1798. Burgers, *Paleografie*, 78-79.

³⁵ *ONB* II, nrs. 1188 en 1196.

³⁶ Brekelmans, ‘Aantekeningen’, 173.

³⁷ Brekelmans, ‘Aantekeningen’, 174.

volkstaal.

De veronderstelling van Brekelmans inzake de destinatarispraktijk in de oorkonden van Arnoud en Isabella wordt bevestigd door het dictaatonderzoek in het *ONB*. Bij dit onderzoek naar de formuleringen van de zinswendingen in de oorkonden is bij twaalf oorkonden aangetoond dat de tekst door de destinataris, de ontvanger, opgesteld is.³⁸ Bij de overige ‘heerlijke’ oorkonden is in het *ONB* geen uitspraak gedaan over het ontstaansmilieu. Dictaatonderzoek in het kader van dit artikel heeft tot de volgende conclusies geleid. In de Nederlandse stukken is geen dictaatverwantschap te achterhalen, maar bij de Latijnse oorkonden wel. Daar zijn twee grote dictaatfamilies of dictaatcomplexen te onderscheiden.

1. dictaat, te lokaliseren in de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem;³⁹
2. dictaat, te lokaliseren in het kapittel van de O.L.V.-kerk te Antwerpen.⁴⁰

De dictaatverwantschap die we in een aantal oorkonden van Arnoud en Isabella voor het klooster Sint-Catharinadal bij Wouw aantreffen,⁴¹ maakt een keuze voor de lokalisering in het milieu van het klooster dan wel dat van de heer en vrouwe van Breda niet verantwoord.

Naast het destinatarisdictaat van de Sint-Bernardsabdij en het kapittel van de O.L.V.-kerk zijn twee redacteurs getraceerd die Latijnse oorkonden opstellen in dienst van Arnoud en Isabella. Een eerste klerk redigeert in 1274/75 twee van hun oorkonden, een voor de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en een voor een particulier.⁴² Een tweede redacteur stelt in juni 1277 de tekst van drie van hun oorkonden op, bestemd voor de Mariakerk te Huijbergen, de abdij van Thorn en de abdij van Kortenberg.⁴³

Op grond van het voorgaande kunnen we concluderen dat Arnoud en Isabella zelf niet beschikten over een permanent functionerend, goed geoutilleerd schrijf- en redactie bureau voor de uitvaardiging van hun oorkonden. Paleografisch-diplomatisch onderzoek wijst uit dat zij slechts één scribent hadden, die verspreid aan het werk was in de jaren 1272, 1277 en 1280, en mogelijk nog een tweede scriptor in 1279/80. Daarnaast was slechts tweemaal hun eigen redacteur aan het werk, in 1274/75 en in juni 1277. Opmerkelijk in dit geval is het feit dat deze redacteur van Arnoud en Isabella geen oorkonden opstelde in de volkstaal, maar in het Latijn. Voor het redigeren van het gros van hun oorkonden deden de heer en vrouwe van Breda, zowel voor de Latijnse als voor de volkstalige oorkonden, een beroep op de destinatarissen en/of medebeoorkonders. Hierdoor is hun mogelijke rol bij het invoeren van de volkstaal in de oorkonden aanzienlijk ingeperkt.

2. *Oorkonden uitgevaardigd door Raas I, II en III, heren van Breda, en door Gerard en Arnoud van Wezemaal, heren van Bergen op Zoom, in de*

³⁸ *ONB* II, nrs. 1116, 1132, 1137, 1138, 1139, 1141, 1142, 1157, 1158, 1161, 1162, 1204. Het gaat hier om één oorkonde, bestemd voor de abdij van Middelburg, en elf voor het kapittel van de O.L.V.-kerk te Antwerpen.

³⁹ Vastgesteld in *ONB* II, nrs. 1128, 1129, 1140, 1149, 1151, 1153, 1154, 1159, 1160, 1171, 1177, 1181, 1191 en 1218.

⁴⁰ Het dictaat werd in het *ONB* II, nr. 1132, toegeschreven aan ‘vermoedelijk een kapittelgeestelijke’. Kapitteldictaat is nu geattesteerd in *ONB* II, nrs. 1132, 1137, 1138, 1139, 1141, 1142, 1157, 1158, 1161, 1162 en 1204.

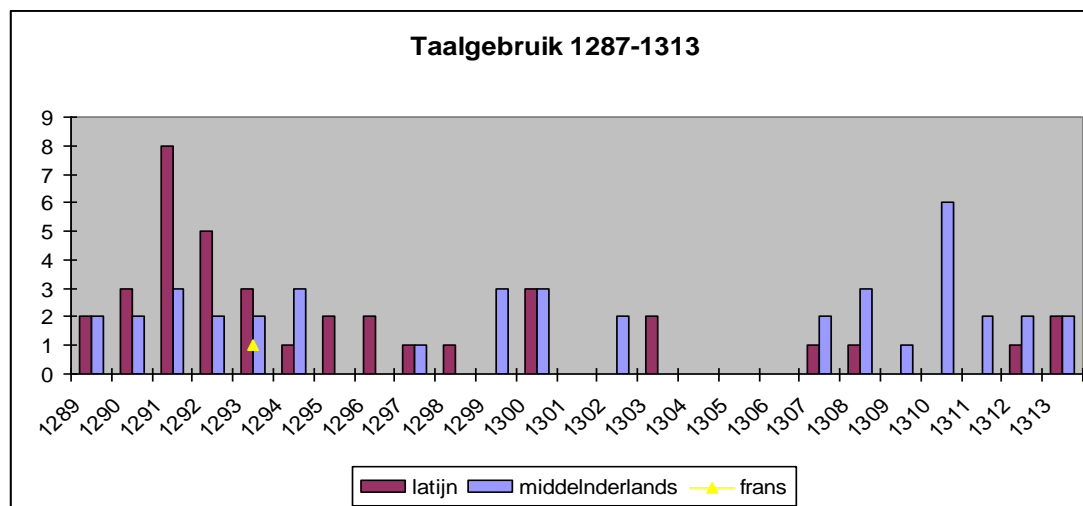
⁴¹ *ONB*, nrs. 1188, 1190, 1196 en 1197. Eenzelfde formulier komt ook voor in *ONB* II, nrs. 1105 (Arnoud van Leuven en Isabella, bestemd voor Sint-Catharinadal) en 1189 (Arnoud van Leuven en Isabella, bestemd voor particulier inzake schuttersambt in o.m. parochie Wouw).

⁴² *ONB* II, nrs. 1118 en 1123.

⁴³ *ONB* II, nrs. 1150, 1152 en 1155.

periode 1287-1313⁴⁴

Uit het overgeleverde materiaal van de heren van Breda en Bergen op Zoom in de periode 1287-1313 blijkt een onverminderde groei van de oorkonden in de volkstaal ten koste van het Latijn (zie grafiek 1). Deze ontwikkeling is niet lineair, maar leidt uiteindelijk wel aan het eind van het eerste decennium van de veertiende eeuw tot een nagenoeg exclusieve uitvaardiging van oorkonden in de volkstaal.

Grafiek 1. Taalgebruik in de oorkonden van de heren van Breda en Bergen op Zoom, 1287-1313

Terwijl bij Arnoud en Isabella nog het merendeel van de oorkonden in het Latijn is uitgevaardigd, is bij Raas I de verhouding gewijzigd: vijf oorkonden zijn in het Latijn, zeven in het Middelnederlands.⁴⁵ De vijf Latijnse oorkonden zijn stuk voor stuk bestemd voor religieuze instellingen.⁴⁶

Een vergelijking van het taalgebruik in de uitgevaardigde oorkonden door Raas I en Raas II wordt enigszins bemoeilijkt door de vrij korte regeringsperiode van Raas I en de daaruit voortvloeiende kleine reeks oorkonden. Toch blijft eenzelfde trend waarneembaar: in de oorkonden van Raas II neemt het gebruik van de volkstaal zichtbaar toe ten opzichte van Arnoud en Isabella. Op een totaal van vijfendertig oorkonden van Raas II (1291-1303) zijn er tweeëntwintig in het Latijn, twaalf in het Middelnederlands en één in het Frans. De zestien overgeleverde Latijnse oorkonden voor de St.-Bernardsabdij te Bornem, de St.-Cornelius en St.-Cyprianusabdij te Ninove, de abdij van Tongerlo, het klooster St.-Catharinadal bij Wouw en abdij van Villers stuwden daarbij het totaal van de Latijnse oorkondeproductie stevig omhoog. Van de Franstalige oorkonde, waarin de heer van Breda zijn goedkeuring hecht aan een verkoop door de heer van Viane, is het ontstaansmilieu niet vastgesteld.⁴⁷ In diezelfde

⁴⁴ In 1287 wordt het land van Breda gesplitst (*ONB* II, nr. 1249): Raas I van Gavere, heer van Liedekerke, wordt heer van Breda en Gerard van Wezemaal, telg uit het geslacht Van Wezemaal die tot de leidende adel in het hertogdom behoren, heer van Bergen op Zoom; Van Ham, *Macht*, 56, 63-64.

⁴⁵ De zesde is de gezamenlijke uitvaardiging uit 1289, zie eerder.

⁴⁶ Bij de vijf Middelnederlandse oorkonden is maar één keer een abdij betrokken, de West-Vlaamse abdij van Ten Duinen. De gehele oorkonde is echter tot stand gekomen 'bi rade ende bi den wille van onsen mannen die ghelede nemen up de Honte', die ook allen meebezegelen.

⁴⁷ *ONB* II, nr. 1314.

periode vaardigde Gerard van Wezemaal als heer van Bergen op Zoom twaalf oorkonden uit, waarvan zeven in het Latijn, en vijf in het Middelnederlands. Ook hier kan men, na een aanvankelijk uitsluitend Latijnse oorkondeproductie, een toenemend gebruik van de volkstaal constateren.⁴⁸

De definitieve omslag komt onder de twee opvolgers als heren van Breda en Bergen op Zoom, Raas III en Arnoud van Wezemaal. Nu is niet langer het Latijn, maar de volkstaal de voertaal in de ambtelijke stukken. Van de zeventien door Raas III uitgevaardigde oorkonden zijn er dertien in het Middelnederlands, één in het Frans en maar drie in het Latijn. De oorkonde, samen uitgevaardigd met de heer van Bergen op Zoom, is in het Middelnederlands.⁴⁹ Het gebruik van het Latijn in 1307 is op het conto te schrijven van de Latijnse vooroorkonde.⁵⁰ Het “hergebruik” van het Latijn in twee oorkonden uit 1313, na een zestal volledig volkstalige oorkondejaren, is bepaald door het specifiek inhoudelijk karakter van deze stukken.⁵¹ Het gaat namelijk om een verzoek aan de bisschop van Luik, dat op één stuk perkament met de andere oorkonde geschreven is door dezelfde persoon, en die beiden samenhangen met een Latijnse oorkonde uit 1296.⁵² De Franstalige oorkonde van Raas III uit 1313 bevat een corroboratio met de bekrachtiging en bezegeling van de opgemaakte verdeling van het land van Breda, Liedekerke en Hubermont door de Vlaamse graaf.⁵³

Arnoud van Wezemaal heeft als heer van Bergen op Zoom slechts zes oorkonden nagelaten, maar het patroon is het zelfde als bij de heer van Breda. De meerderheid is in het Middelnederlands, en de twee Latijnse oorkonden zijn bestemd voor de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem. Voor de Latijnse oorkonde uit 1312 is bovendien gebruik gemaakt van een Latijnse oorkonde betreffende dezelfde zaak uit 1298.⁵⁴ De enkele Latijnse oorkonden, die Raas III en Arnoud van Wezemaal respectievelijk als heer van Breda en als heer van Bergen op Zoom uitvaardigen in 1312-1313 zijn de laatste oprispingen, want na 1312 vaardigen zij nagenoeg enkel nog stukken uit in de volkstaal.

Net zoals bij Arnoud en Isabella is een deel van de oorkonden, uitgevaardigd door de heren van Breda en Bergen op Zoom in de periode 1287-1312, een destinatarisproduct. De tekst is dus opgesteld door de ontvangende partij, die over een sterke oorkondetraditie beschikt. Concreet gaat het hier om de Latijnse oorkonden, waarin het formulier van de abdij van Sint-Bernards te Hemiksem aangetroffen is.⁵⁵ Er tekent zich een duidelijk patroon af waarbij de Latijnse oorkonden bestemd zijn voor geestelijke instellingen en de volkstalige oorkonden voor particulieren. De nieuwe categorie destinatarissen, de particuliere markt, brengt een gestage stroom oorkonden op gang. Zelf kunnen zij echter niet terugvallen op een sterk ontwikkelde Latijnse oorkondetraditie, zodat zij naar alle waarschijnlijkheid de redactie overlaten aan de uitvaardigende partij, de heren van Breda en Bergen op Zoom. Ingeval particulieren uitzonderingsgewijs nog betrokken zijn bij de uitvaardiging van Latijnse oorkonden, is de taalvoering perfect verklaarbaar. Zo is het gebruik van het Latijn in een oorkonde van Raas II, waarin hij zijn leenmannen en de schepenen van Breda vraagt een tweetal oorkonden te bezegelen, bepaald door de eerder verleende Latijnse oorkonden voor de

⁴⁸ Ook een lokale heer, Gerard van Liedekerke, heer van Oosterhout, vaardigt in 1292 een oorkonde in het Middelnederlands uit, zie *ONB II*, nr. 1304.

⁴⁹ *ONB II*, nr. 1492.

⁵⁰ Zie *ONB II*, nr. 1472.

⁵¹ *ONB II*, nrs. 1543 en 1544.

⁵² *ONB II*, nr. 1356.

⁵³ *ONB II*, nr. 1541.

⁵⁴ Namelijk *ONB II*, nr. 1396.

⁵⁵ *ONB II*, nrs. 1282, 1289, 1290, 1293, 1299, 1321, 1327, 1370 en 1396.

Sint-Bernardsabdij.⁵⁶ Ook bij de Latijnse oorkonde van Raas II, bestemd voor een particulier, is op het eerste gezicht de afwezigheid van de volkstaal vreemd, maar de tekst van deze oorkonde is duidelijk gebaseerd op het oudere, Latijns exemplaar, waarnaar in de tekst verwezen wordt.⁵⁷

3. *Oorkonden, uitgevaardigd door de West-Brabantse schepenbanken*

De West-Brabantse schepenbanken vaardigen, in tegenstelling tot de heren van Breda en Bergen op Zoom, in de dertiende eeuw geen enkele oorkonde uit in de volkstaal. Zo zijn de elf oorkonden van de schepenbank van Breda, uitgevaardigd in de periode 1291-1300, zonder enige uitzondering in het Latijn.⁵⁸ Ook de schepenbank van Bergen op Zoom vaardigt van 1276 tot en met 1302 een hele reeks oorkonden uit, uitsluitend in het Latijn.⁵⁹ Hetzelfde geldt voor de schepenbanken van Halsteren,⁶⁰ Roosendaal,⁶¹ Wouw (tot en met 1305),⁶² Etten (tot en met 1307),⁶³ de Hoeven van Etten,⁶⁴ Steenberg (tot 1301)⁶⁵ en Woensdrecht.⁶⁶

Het gebruik van het Latijn is echter niet zonder meer op het conto van de schepenbanken te schrijven, want ook zij laten met regelmaat de redactie van hun oorkondeteksten over aan de destinataris.⁶⁷ De Sint-Bernardsabdij te Hemiksem blijft het leeuwendeel van de teksten van de aan haar verleende oorkonden zelf opstellen. Zij doet dit niet alleen voor de West-Brabantse schepenbanken, maar ook voor leenmannen en pastoors. Het Latijnse formulier van de Sint-Bernardsabdij is aantoonbaar aanwezig in onder meer oorkonden van schepenen van Breda,⁶⁸ schepenen van Wouw,⁶⁹ schepenen in de Hoeven van Etten,⁷⁰ schepenen van Etten en cijnsmannen van Arnoud van den Houte,⁷¹ een leenman van de heer van Gageldonk en cijnsmannen van Hendrik van den Dijk,⁷² kapelaans van Etten, Halderberg en drie particulieren,⁷³ en de pastoors van Steenberg, Wouw en Gastel en de kapelaan van Wouw.⁷⁴

Hoe belangrijk de lokalisering van het dictaat is, blijkt uit het diplomatisch

⁵⁶ ONB II, nr. 1300.

⁵⁷ ONB II, nr. 1311.

⁵⁸ ONB II, nrs. 1296, 1308, 1313, 1320, 1326, 1330, 1331, 1343, 1344, 1357 en 1413.

⁵⁹ ONB II, nrs. 1134 (samen met de schout), 1213, 1220, 1235, 1236, 1239, 1240, 1242, 1243, 1252, 1259, 1260, 1262, 1273, 1310, 1362 (samen met de schepenen van Essen), 1379 (samen met de schout), 1380, 1385 en 1428. De oorkonde van de schepenen van Noordland bij Bergen op Zoom uit 1286 is eveneens in het Latijn, zie ONB II, nr. 1241. Ook de schepenbanken van Noordgeest, Zuidgeest en Borgvliet oorkonden gezamenlijk onder het zegel van de schepenen van Bergen op Zoom in 1292 in het Latijn, zie ONB II, nr. 1301.

⁶⁰ ONB II, nr. 1119 (met de baljuw).

⁶¹ ONB II, nrs. 1309 en 1355.

⁶² ONB II, nrs. 1231, 1244, 1253 (met leenmannen heer van Breda), 1268, 1271, 1291, 1315, 1329, 1335 en 1457.

⁶³ ONB II, nrs. 1341, 1353, 1354, 1359 (met cijnsmannen van Arnoud van den Houte), 1387, 1398, 1420, 1421, 1454 en 1469 (met schepenen in de Hoeven van Etten).

⁶⁴ ONB II, nr. 1388.

⁶⁵ ONB II, nr. 1417.

⁶⁶ ONB II, nr. 1318.

⁶⁷ Zo is de Latijnse tekst van de op één na oudste, West-Brabantse schepenoorkonde, uitgevaardigd door de schepenen van Halsteren en de baljuw opgesteld door de begunstigde, de abdij van Middelburg, zie ONB II, nr. 1119, onder ontstaan en samenhang.

⁶⁸ ONB II, nrs. 1313, 1320, 1326, 1330, 1331, 1343, 1344, 1357 en 1413.

⁶⁹ ONB II, nrs. 1268, 1271, 1291, 1315, 1335 en 1457.

⁷⁰ ONB II, nr. 1388.

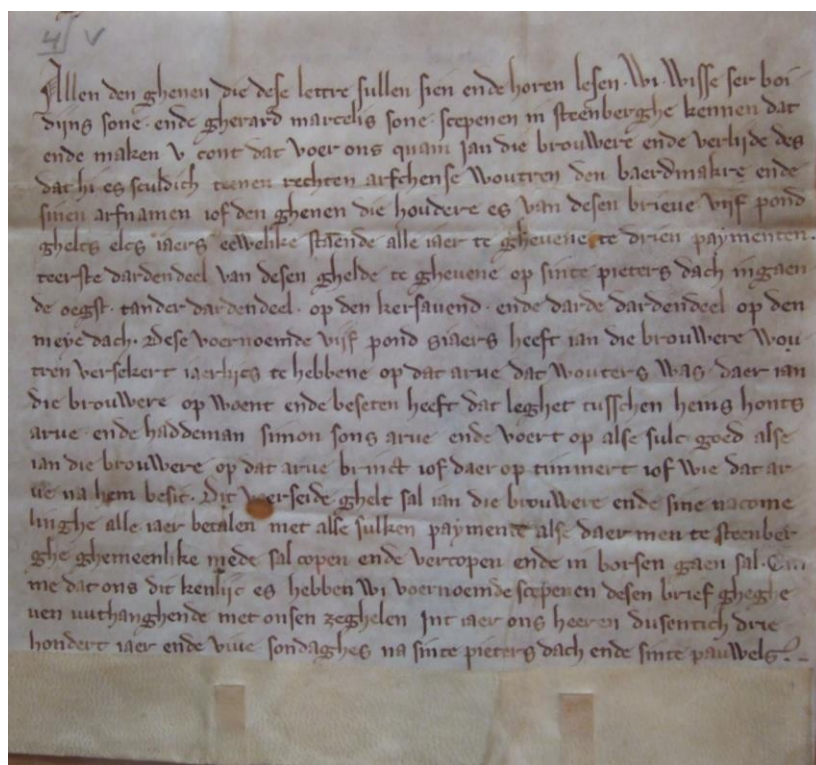
⁷¹ ONB II, nr. 1359.

⁷² ONB II, nr. 1323.

⁷³ ONB II, nr. 1407.

⁷⁴ ONB II, nrs. 1429, 1430 en 1456.

onderzoek naar de oudste Middelnederlandse oorkonde, uitgevaardigd door een West-Brabantse schepenbank in 1292.⁷⁵ De uitvaardigers zijn de schepenen in het moergebied van Gerard van de Spikere te Roosendaal en het stuk is bestemd voor de Sint-Andriesabdij te Brugge.⁷⁶ Het dictaat vertoont een sterke verwantschap, ook dialectisch, met dat in een oorkonde die bijna een maand later uitgevaardigd is door de schepenen van Eeklo, over hetzelfde moergebied en eveneens voor de Sint-Andriesabdij.⁷⁷ Zonder twijfel is hier eenzelfde redacteur aan het werk.⁷⁸ Een Vlaamse lokalisering van het dictaat met West-Vlaamse dialectische signatuur ligt dan ook voor de hand.⁷⁹

Oudste volkstalige oorkonde van de schepenen van Steenberghe d.d. 4 juli 1305. 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Wilhelmiënklouster Huijbergen, inv.nr. 41.

Door de Vlaamse dictaatherkomst vervalt deze Middelnederlandse

⁷⁵ ONB II, nr. 1302.

⁷⁶ Gerard van de Spikere was afkomstig uit Brugge en verkreeg in of kort voor 1287 een moergebied van ca. 870 hectaren van de heer van Breda. Voor de turfwinning in de periode 1263-1300 door overwegend Vlamingen te Roosendaal, Etten, Zevenbergen en Huijbergen, zie Leenders, *Turnhoutervoorde*, 444-448.

⁷⁷ ONB II, nr. 1303.

⁷⁸ Beide oorkonden zijn geschreven door een en dezelfde persoon, een monnik van de Sint-Andriesabdij, zie *Corpus Middelnederlandse teksten*, I-3, 1770-1771.

⁷⁹ Deze veronderstelling is bevestigd door dr. M. Rem, die deze oorkonde op basis van de taalvormen te Brugge lokaliseert. Voor de lokaliseringprocedure, ontwikkeld met Evert Wattel, zie Rem en Wattel, 'Het lokaliseren', onder meer 18-20, waar oorkonden uit Brugge en Zutphen vergeleken worden met overige teksten uit de veertiende eeuw. Voor een korte beschrijving, Rem, 'De macht', 167-181 en 309-312. Zie ook Mooijaart, *Atlas*, 12. In 1296 is het Middelnederlands de voertaal in een oorkonde van meenters in moergebied te Roosendaal, zie ONB II, nr. 1372. Dit stuk is geschreven door een scriptor van het Sint-Janshospitaal te Brugge en bestemd voor die instelling. De uitvaardigende partij bestaat uit Vlamingen die een zware stempel drukten op de ontginning van onder meer Roosendaal. Deze oorkonde kan dan ook eerder als een Vlaams dan wel als een West-Brabants product beschouwd worden.

schepenoorkonde uit 1292 als oudste volkstalig West-Brabants product en dateert de oudste volkstalige schepenoorkonde, opgesteld in het Land van Breda en Bergen op Zoom, pas uit de veertiende eeuw. In 1302 vaardigen de schepenen van Gastel in deze regio namelijk de eerste volkstalige oorkonde uit.⁸⁰ Kort daarna komt de stroom volkstalige oorkonden ook bij de andere schepenbanken op gang. In 1304 volgen de schepenen in de Hoeven van Etten én de schepenbank van Bergen op Zoom.⁸¹ Een jaar later gaan ook de schepenen van Steenberghe over op het Middelnederlands.⁸² Dit nagenoeg gelijktijdig optredend fenomeen is voornamelijk te situeren bij de schepenbanken in het meest westelijke deel van het land van Breda en Bergen op Zoom. De schepenbank van Breda sluit niet onmiddellijk aan bij deze ontwikkeling. De eerste oorkonde in de volkstaal is weliswaar uitgevaardigd in 1307,⁸³ maar de gehele Bredase productie voor de Sint-Bernardsabdij (tot 1312), tien oorkonden, is weer in het Latijn.⁸⁴ Tussen de overwegend Latijnse productie te Breda hebben we in de periode tot 1312 maar twee Middelnederlandse stukken aangetroffen, namelijk een oorkonde van schout, schepenen, raad en burgerij van Breda uit 1308,⁸⁵ en een schepenoorkonde inzake een erfeniskwestie een maand later.⁸⁶ In 1309 en 1311 vaardigen ze in de volkstaal oorkonden van de vrijwillige rechtspraak uit waar geen enkele geestelijke instelling bij betrokken is.⁸⁷ Dit aarzelend gebruik van de volkstaal wordt in de Bredase schepenoorkonden in de eerste helft van de veertiende eeuw gecontinueerd: zowel oorkonden voor particulieren, waar het een zuiver Bredase aangelegenheid betreft, als oorkonden voor geestelijke instellingen zijn afwisselend opgesteld in het Latijn en in de volkstaal.⁸⁸ Pas vanaf ca. 1357 gebruikt de Bredase schepenbank uitsluitend nog de volkstaal. In het eerste decennium van de veertiende eeuw druppelt de volkstaal ook langzamerhand binnen bij andere oorkondende partijen in West-Brabant. Zo vaardigen deken en kapittel van Breda in 1308 een volkstalig vidimus uit van een Middelnederlandse oorkonde,⁸⁹ maken de leenmannen van de heer van Breda in 1310 een grensscheiding op in het Middelnederlands,⁹⁰ en oorkondt de heer van Alphen en Ulvenhout in 1311 in de volkstaal.⁹¹

Slotbeschouwing

De publicatie van de middeleeuwse oorkonden van het land van Breda en Bergen op Zoom in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* maakt een gedetailleerd onderzoek

⁸⁰ ONB II, nr. 1424.

⁸¹ ONB II, nrs. 1450 en 1451. Deze oorkonden gaan duidelijk op een gemeenschappelijk concept terug.

⁸² ONB II, nr. 1459.

⁸³ ONB II, nrs. 1473.

⁸⁴ Niet alleen voor de Sint-Bernardsabdij zijn er na 1307 nog Bredase schepenoorkonden in het Latijn, maar ook voor de abdij van Tongerlo in augustus 1308, ONB II, nr. 1493. Ook in augustus 1308 vaardigen de schepenen een vidimus uit in het Latijn, dat indirect bestemd is voor de abdij van Tongerlo, zie ONB II, nr. 1491. In 1309 en 1311 beoorkonden ze zelfs een Bredase aangelegenheid in het Latijn (ONB II, nrs. 1501 en 1531).

⁸⁵ ONB II, nr. 1485.

⁸⁶ ONB II, nr. 1486.

⁸⁷ ONB II, nrs. 1501 en 1531.

⁸⁸ Voor het langdurig gebruik van het Latijn door de stedelijke schepenbanken, zie Gysseling, 'De invoering', 33-34. Croenen, 'Latijn', 24-26. Van Synghel, 'Urban Diplomacy', 533-534. Idem, 'Actum', 246-263.

⁸⁹ ONB II, nr. 1496.

⁹⁰ ONB II, nr. 1524.

⁹¹ ONB II, nr. 1533. In 1312 oorkondt hij in het Latijn, maar dit stuk is een na-oorkonde van een Latijns stuk (ONB II, nr. 1537).

mogelijk naar de opkomst en verspreiding van de volkstaal in westelijk Noord-Brabant. Bij de analyse van dit proces is nader diplomatisch onderzoek van deze oorkondeteksten onontbeerlijk om het chronologisch verloop te kunnen reconstrueren en de rol van de diverse actoren te achterhalen.

In 1269 wordt het Middelnederlands in de oorkonden voor het eerst gebruikt, maar daarna stopt de volkstalige productie. In het midden van de jaren zeventig kent het Middelnederlands slechts een relatieve verspreiding in de oorkonden van de heren van Breda en Bergen op Zoom. Pas eind jaren tachtig en in het laatste decennium van de dertiende eeuw neemt het aandeel van de Middelnederlandse oorkonden sterk toe, om vanaf de veertiende eeuw het Latijn nagenoeg geheel te verdringen. Bij dit proces gaat het niet om een abrupte omschakeling, maar om een geleidelijke ontwikkeling met een marginaal aandeel van Oudfranse oorkonden. Op basis van de gehele West-Brabantse oorkondeproductie kunnen we de opvattingen van Gysseling en Croenen over de rol van de heren van Breda opnieuw evalueren. De visie van Gysseling, die de heren van Breda een belangrijke rol toedicht in de verspreiding van het Middelnederlands, is door dit onderzoek onderbouwd en beargumenteerd. De heren van Breda hebben inderdaad een doorslaggevende rol gespeeld in de dertiende eeuw bij de verspreiding van het Middelnederlands als oorkondentaal, ook al relativeert Croenen op cijfermatige gronden de rol van Arnoud en Isabella bij de invoering. Er is wel degelijk een initiërende rol voor de heer en vrouwe van Breda weggelegd bij de introductie van de volkstaal in het land van Breda en Bergen op Zoom: de allereerste volkstalige oorkonden in West-Brabant staan op hun naam. Het is ook niet uitgesloten dat zij een nog dwingender rol zouden hebben gespeeld in deze taalomslog, indien zij de beschikking zouden hebben gehad over een eigen kanselarij. Voor de definitieve doordringing en verspreiding van de volkstaal zijn hun opvolgers verantwoordelijk aan het eind van de dertiende en in het begin van de veertiende eeuw. Pas daarna volgt de invoering van de volkstaal in de oorkonden van de West-Brabantse schepenbanken en de lokale heren. Ook hier weer wordt het tempo van het doordringingsproces getemperd door de redactionele dominantie van de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem, die vasthoudt aan het Latijn.

De omschakeling van het Latijn naar de volkstaal houdt verband met de opkomst van nieuwe partijen aan het oorkondefront, het formuleren van nieuwe rechtshandelingen en de behoefte aan directe communicatie. Tot de nieuwe groepen behoren onder meer particulieren, landelijke en stedelijke schepenbanken en lokale heren. Aanvankelijk valt een aantal schepenbanken nog terug op het dictaat van de ontvangers van hun oorkonden, de religieuze instellingen, die veel expertise hebben op het terrein van de Latijnse beoorkonding. Langzamerhand ontwikkelen zij echter een eigen formulier. De destinatarispraktijk was dusdanig sterk geworteld in West-Brabant, dat het tempo van de invoering en verbreding van de volkstaal daardoor automatisch vertraagd werd. In de centra die al in de eerste helft van de dertiende eeuw met enige regelmaat oorkonden uitvaardigen, zoals de stad Breda, gaat de omslag niet zonder slag of stoot. Daar treedt de wet op van de remmende voorsprong. De gelegenheid tot en de behoefte aan het formuleren van rechtshandelingen in de volkstaal wordt des te groter naarmate de rechtshandelingen zich verder buiten de geijkte oorkondepaden begeven.

De ontwikkeling in West-Brabant wijkt af van die in het graafschap Holland en Zeeland, waar het de steden zijn die het initiatief nemen bij de invoering van de volkstaal. In de hier bestudeerde regio zijn de stedelijke centra als Breda en Bergen op Zoom geen trendsetters, maar trendvolgers. Ook loopt West-Brabant chronologisch gezien achterop ten aanzien van Holland en Zeeland. Daar is de volkstaal in de oorkonden op het eind van de dertiende eeuw vrij algemeen en oorkondt slechts een

kleine minderheid, vooral de kerkelijke instellingen, nog in Latijn.⁹² Wel loopt het Land van Breda en Bergen op Zoom iets voorop ten opzichte van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Terwijl de volkstaal in het westelijk deel van Noord-Brabant in de jaren negentig van de dertiende eeuw al stevig aan haar opmars bezig is, komt de stroom Middelnederlandse oorkonden in de Meierij pas goed op gang in het eerste kwart van de veertiende eeuw. Er heeft dus een verschuiving plaatsgevonden van westelijke in oostelijke richting. Het tijdpad van de ontwikkelingen in het land van Breda en Bergen op Zoom, waar de heren van Breda en Bergen op Zoom een voortrekkersrol vervullen bij de introductie en doordringing van de volkstaal in de oorkonden, sluit aan bij het globaal door Croenen geschetste beeld van het hertogdom Brabant, met die nuance dat de Oudfranse oorkonden in deze regio nagenoeg geheel ontbreken. Uiteindelijk zal ook West-Brabant, enkele uitzonderingen daargelaten, in de documentaire bronnen nagenoeg geheel omschakelen van het Latijn naar de volkstaal zoals in bijna geheel West-Europa.

⁹² Burgers, 'De invoering', 129-150. Zeer recent is dit beeld voor wat betreft Zeeland nog nader gepreciseerd door Kruisheer in zijn studie naar de Zeeuwse landkeuren, meer bepaald de keur van Floris de Voogd (1256) en van graaf Floris V (1290). Belangwekkend is de door Kruisheer aangetoonde ontlening in de keur van 1256 van Middelnederlandse tekstdelen aan oudere versies uit de tweede helft van de twaalfde (1167) en het begin van de dertiende eeuw. Het feit dat de keur uit 1256 gebaseerd is op deze Middelnederlandse teksten bewijst dat het gebruik van het Middelnederlands in documentaire bronnen al in 1167 of kort nadien tot de praktijk behoorde.

Literatuurlijst

- Brekelmans, F.A., 'Aantekeningen over de oorkonden van Arnoud van Leuven en Ysabella van Breda als heer en vrouwe van Breda, 1268-1282', *Jaarboek de Oranjeboom* 33 (1980) 167-192.
- Bremmer, R.H., *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de 'lange' dertiende eeuw* (Leiden 2002).
- Bremmer, R.H., 'Hir is eskrivin'. *Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300* (Hilversum 2004).
- Burgers, J.W.J., *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dln. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek I (Leuven 1995).
- Burgers, J.W.J., 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112 (1996) 129-150.
- Burgers, J.W.J., E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 191-211.
- Clanchy, M., *From Memory to Written Record. England 1066-1307* (2^e druk; Oxford 2005).
- Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M. Gysseling ed., m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal ('s-Gravenhage 1977-1987).
- Croenen, G., 'Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden', *Taal en Tongval* 12 (1999) 9-34.
- Croenen, G., 'Latin and the Vernaculars in the Charters of the Low Countries. The case of Brabant' in: Goyens M. en W. Verbeke ed., *The dawn of the Written Vernacular in Western Europe* (Leuven 2003) 107-125.
- Demyttenaere, A., 'De auteur en zijn publiek in de Middeleeuwen' in: M. Mostert ed., *Communicatie in de middeleeuwen. Studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur* (Hilversum 1995) 39-66.
- Dijkhof, E., 'Goatskin and Growing Literacy: the Penetration of Writing in the Former Counties of Holland and Zeeland in the Thirteenth Century in relation to the changes of the internal and external features of the charters issued' in: K. Heidecker (ed.), *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*. Utrecht studies in Medieval literacy 5 (Turnhout 2000) 101-112.

Dijkhof, E., 'The growing Literacy in the Towns of the County of Holland and Zeeland' in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000) 133-142.

Dijkhof, E.C., *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325*, 2 dln. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, Codicologie, Diplomatiek III (Leuven 2003).

Gysseling, M., 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw' in: *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde*, nieuwe reeks (1971) 27-39, met een herdruk in Duitse vertaling: Idem, 'Die Einführung des Niederländischen als amtliche Sprache im 13. Jahrhundert' in: *Neerlandica Manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck, III* (Amsterdam 1976) 9-14.

Ham, W.A., *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000).

Hemptinne, Th. de, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw' in: R. Beyers ed., *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden. Handelingen van het colloquium georganiseerd door de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis op 23 oktober 1999*, Handelingen LIII (1999) (Brussel 2000) 7-21.

Hoffman, W., 'Deutsch und Latein im spätmittelalterlichen Köln. Zur äusseren Sprachgeschichte des Kölner Geschäftsschrifttums im 14. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 44 (1980) 117-147.

Kruisheer, J.[G.], 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechoorkonden' in: C.M. Cappon, P.C. van der Eerden e.a. ed., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 275-304.

Kruisheer, J.G., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*. Middeleeuwse studies en bronnen LXIII (Hilversum 1998).

Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350)* (Zutphen 1996).

Merkel, F., *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters*. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance herausgegeben von Walter Goetz, 45 (Leipzig en Berlijn 1930) 8-68.

Mersiowsky, M., 'Städtisches Urkundenwesen und Schriftgut in Westfalen vor 1500' in: *La diplomatie urbaine*, 340.

Mooijaart, M., *Atlas van vroegmiddelnederlandse taalvarianten* (Utrecht 1992).

OHZ

Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. A.C.F. Koch [en] J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhof ed., 5 dln. ('s-Gravenhage, Assen en Maastricht 1970-1997; Den Haag 2005).

ONB

Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage 1979).

Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. M. Dillo en G.A.M. Van Synghel ed. (Den Haag 2000).

Prevenier, W., 'Urban Chanceries in the Low Countries from the Twelfth to the Fourteenth Century: the European Context' in: J.R. Veenstra en R. Suntrup ed., *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture* (Münster en Groningen 2004) 1-11.

Prevenier, W., 'La production et la conservation des actes urbains dans l'Europe médiévale' in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000) 559-570.

Prevenier, W. en Th. de Hemptinne, 'La Flandre au Moyen Âge. Un pays de trilinguisme administratif' in: O. Guyotjeannin ed., *La langue des actes. Actes du XIe Congrès de la Commission internationale de Diplomatie*, Éditions en ligne de l'École nationale des Chartes (elektronisch raadpleegbaar op <http://elec.enc.sorbonne.fr/document174.html>).

Rem, M., 'De macht van het woord; administratieve bronnen en dialectonderzoek' in: De Boer, D.E.H., J.W. Marsilje en J.G. Smit red., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden te Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 167-181 en 309-312.

Rem, M. en E. Wattel, 'Het lokaliseren van veertiende-eeuwse Middelnederlandse teksten', Rapport nr. WS-484 (Vrije Universiteit Amsterdam 1997).

Van Synghel, Geertrui, 'Urban Diplomats in the Northern Low Countries' in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000) 523-534.

Van Synghel, Geertrui, 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis'. *De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*. Middeleeuwse studies en bronnen CI (Hilversum 2007).